

ЖАЙЫҚ ӨЗЕНІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ

Мажен Ұлжан Тайжанбекқызы

ulzhan.mazhen@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Физикалық және экономикалық география кафедрасының студенті, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекші – Ұ.Т. Әбдіжаппар

Жайық өзені – Батыс Қазақстан аймағындағы аса маңызды су көзі. Ол өз бастауын Ресейден алады. Башқұртстан Республикасынан кейін Ресейдің Челябині және Орынбор облыстары мен Қазақстанның Орал, Ақтөбе, Атырау аймағы арқылы өтетін өзеннің ұзындығы 1084 км жалпы ұзындығы 2534 шақырым (сурет 1). 1991 жылдан бері Жайық мемлекетаралық трансшекаралық өзен мәртебесіне ие болған.

Сурет 1. Жайық (Урал) өзенінің орналасуы

Атыраудағы халық тұтынатын судың 70 пайызы Жайық өзенінен алынады. Ал қалған 30 пайызын Қиғаш өзені мен жер асты сулары құрайды. Сондықтан Жайықтың тұщы суы облыс үшін аса маңызды мәселе. Әсіресе, соңғы жылдары мамандар Жайық суы тартылып, лайланып, сапасының бұзылуымен бірге оны мекендеген жануарлар мен өсімдіктер дүниесі де құрып бара жатқанын айтып дабыл қағуда. Бұл өзен бұрын қызыл балықтың мекені атанған, қазір қызыл балық жоқтың қасы.

Ақтөбе қаласындағы атмосфераны ластаушы көздер «Ақтөбе хром қосындылар зауыты», «Ақтөбе ферроқорытпа зауыты», «Ақтөбе жылу электр орталығы» болып табылады. Зауыттан шығатын Алты валентті хромның атмосфералық ауада, топырақта кездесетіні

байқалады[1].

Ақтөбедегі бүкіл шайынды су шартты түрде тазаланып, құрамындағы хром тәрізді қоспаларымен бірге Елек өзеніне құйылады. Ал Елек Ойыл өзенімен бірігіп Жайыққа, одан әрі Каспийге құяды.

Елек өзенін бормен ластауын тоқтату — алдағы міндеттің бірі. Ластану аумағы 32,5 км² құрайды. «Ақбұлақ» ОАҚ жыл сайын 7-10 мың текше метр тазартылмаған су жібереді; «АХҚЗ» АҚ жерасты суы арқылы өзеннің 12 км² аумақты ластайды; Жайықтың бір жылғы орташа су шығыны секундына 320 текше метр. Соңғы жылдардағы климаттың өзгеруі, қардың аз түсуі, жазғы құрғақшылық және шаруашылық мақсатына алынатын су мөлшерінің артуы өзеннің орташа су көлемінің жылына 7-8 текше шақырымға дейін азаюына әкеліп соқтырады. Су тасуының ұзақтығы жыл сайын 90 тәуліктен 28 тәулікке дейін азайып келеді. Жылына 5 текше метр шақырымға азаюда.

Экологтардың пікірінше, Жайық өзенінің төменгі ағысында салалары болмағандықтан су деңгейінің түсуі немесе көтерілуі жоғарғы жақтан келетін су мөлшерімен тікелей байланысты. Сондықтан Жайық суының тартылуына өзен бастауынан алатын Ресейдің Орынбор облысындағы Иректі ГЭС-і мен Башқұртстандағы Сакмара өзеніндегі су қоймасының әсері үлкен дейді мамандар. Өйткені, Сакмарадағы су қоймасында Жайық өзенінің орташа жылдық көлемінде 60 пайызын құрайтын су сақталады. Башқұртстан өз аумағында тағы бір су қоймасын салу жоспары бар. Оны іске асырса, Жайықтың суы сарқылады.

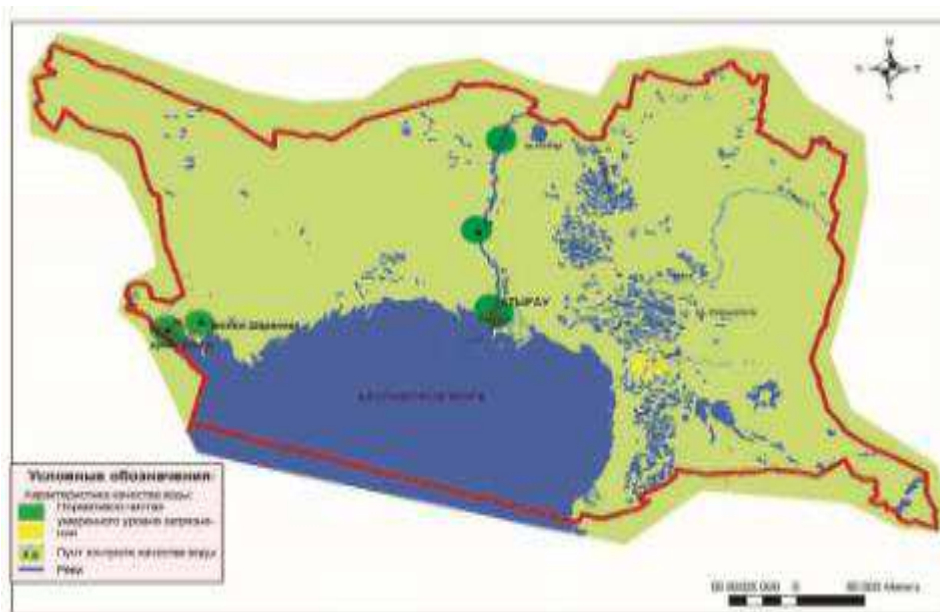
Қазіргі кезде экологиялық жағдайлардың шиеленісуі халықтың әлеуметтік хал-ахуалына, ауылдағы халық санының азаюына, туу дәрежесінің төмендеуіне, ауру түрлерінің көбеюіне, т.б. факторлардың әлеуметтік даму деңгейінің төменгі параметрлеріне әкеліп соқтырады. Су сапасының нашарлауы, су мен топырақтың ластануы. Экономикалық және экологиялық дамуға кедергі келтіруде. Ауыз су тапшылығы және ауыз су құрамындағы тұздылық, нитраттың, т.б. химиялық элементтердің артуы тұрғындар денсаулығына зиянды әсерін тигізуде. Осыған байланысты Жайық өзенінің экологиялық жағдайына байланысты мамандарда әр түрлі пікірлер мен болжамдар бар. Олар: Отандық Атырау облыстық табиғи ресурстарды пайдалануды реттеу басқармасының бастығы Ербол Қуановтың пікірінше, Жайық өзені суының кемуі бір жағынан 20-40 жылда айналып келетін климаттық кезеңдермен де байланысты. Кезінде бұны зерттеген ғалымдар 1970 жылдары-ақ «2010-2014 жылдары су деңгейі төмендейді, ал 2030 жылы қайта көтеріледі деп болжаған» дейді. Ал Ресейлік ғалым Александр Чибилевтің болжауына сенсек, Жайықты бойлай қоныстанған Ресей, Татарстан, Башқұртстан мен Қазақстан Жайық суын жергілікті қажеттіліктеріне қарай емін-еркін пайдалана беретін болса, онда Ембі өзенінің 1939 жылдан бастап Каспийге құймай қалғаны сияқты, Жайық та теңізге жетпейтін болады. Ондай жағдайда Жайық та Аралдың кебін киюі де мүмкін дейді. Жайық-Каспий бассейні шаруашылығы бастығы Бисен Қуановтың айтуынша, пайдаланушылардың өзен суын өлшеусіз пайдалануы және судың есебі дұрыс алынбауы Мәселен, «ауыз суды өндіріске пайдалануға болмайтыны Су туралы кодексте жазылғанымен, Әкімшілік кодексте оған салынатын айыппұл көлемі қарастырылмаған» бұл жағдайда су сапасын төмендеуіне тағы бір себебі [2].

Қазіргі таңда өзен суының сапасы РМК «Қазгидромет» мекемесінің экологиялық департаментінің бақылауында. Атырау облысы аумағындағы жер үсті суларының ластануын бақылау 4 су нысанында, Жайық, Шаронова, Қиғаш, Ембі өзендерінде жүргізіледі (сурет 2). Жайық өзені Ресей Федерациясы аумағынан ағып шығып, БҚО және Атырау облысы аумақтарынан ағып өтіп, Каспий теңізіне Атырау облысы аумағына құяды. Шаронова және Қиғаш өзендері Волга өзенінің төменгі ағысындағы, Қазақстан аумағы арқылы өтетін, тармақтары. Өзендер Атырау облысы аумағында Каспий теңізіне құяды. Ембі өзені Мұғалжар тауларының батыс беткейінен бастау алып, Ақтөбе және Атырау облыстары аумағы арқылы ағып өтіп, теңіз маңы тұзды батпақтары арасына сіңіп кетеді, бірақ, мол сулы жылдары Каспий теңізіне жетеді.

2017 жылы Жайық өзенінде су температурасы 0,0 - 25,0°С шегінде, сутегі көрсеткіші –

7,53, судағы еріген оттегі шамасы- 9,3 мг/дм³ , ОБТ5 –2,93 мг/дм³ құраған. Шекті жол берілген шоғырдан асу тіркелмеген.

2018 жыл бойынша Жайық өзенінде су температурасы 0-27,2°С шегінде, сутегі көрсеткіші 8,0, судағы еріген оттегі шамасы - 6,30 мг/дм³ , ОБТ5 – 2,87 мг/дм³ құраған. Шекті жол берілген шоғырдан асуы тіркелмеген. 2017 жылмен салыстырғанда Жайық, өзендерінде су сапасы айтарлықтай өзгермеген. Оттегіні 5 тәулікте биохимиялық тұтыну (ОБТ5) мәні бойынша Жайық су сапасы «нормативті таза» [3].

Сурет 2. Атырау облысы жер үсті суларының сипаттамасы

Жайық өзенінің сапасын бағалауда өзендегі балықтар ағзаларын зерттеу нақты мәлімет береді. Балықтар ауыр металдарды, тіпті егер олардың су экожүйесіндегі құрамы шекті рұқсат етілген мәндерден тыс шықпаса да жинай алады. Өзенде мекендейтін балықтарың ағзаларынан ауыр металдарға мырыш, сынап, кадмий, мыс иондарының жоғары концентрациясы байқалды [4]. Сонымен қатар соңғы жылдары балықтардың жаппай қырылу оқиғасы 3 рет байқалды, бірақ нақты себебі айтылмай жатыр. Жайық өзенінің су сапасын жақсарту мақсатында қазіргі уақытта жобалық жұмыстар жасалып жатыр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. <https://stud.kz/referat>
2. https://www.azattyq.org/a/Kazakhstan_atyrau_zhaiyq_ecology
3. «ҚАЗГИДРОМЕТ» РМК ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МОНИТОРИНГ ДЕПАРТАМЕНТІ мәліметтері (2017-2018 жылдар).
4. <https://www.eduherald.ru/ru/article/view?id=17511>